

М. І. Ярмоленко

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ УРСР ВПРОДОВЖ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

У статті показано особливості перебігу етнодемографічних процесів в окремих регіонах України від 1944 до 1989 року, вплив міграційних чинників на демографічні зміни та асиміляцію населення.

Ключові слова: етнодемографічні процеси, Україна, населення, міграція, асиміляція.

Перебіг етнодемографічних процесів у регіонах України впродовж другої половини ХХ визначався як об'єктивними тенденціями відтворення населення, зокрема, диференціацією показників народжуваності, смертності, природного приросту за етнонаціональними спільнотами і групами, так і помітними суб'єктивними впливами державної етнополітики тодішнього Радянського Союзу, яка значною мірою зумовлювала тенденції міграцій та етнодемографічні зміни під впливом асиміляції. Імміграція в УРСР своєю чергою не лише безпосередньо зумовлювала зростання кількості населення відповідних етнічних груп, але й мала опосередкований вплив на процеси природного приросту, адже у віковій структурі мігрантів більшу частку становило молоде населення.

На етнодемографічні процеси повоєнного періоду не могла не вплинути уся сукупність трагічних подій Другої світової війни, починаючи з депортації німців на схід у 1941 р. з південної і лівобережної України, величезні втрати населення УРСР внаслідок воєнних дій, політичних репресій, голокосту євреїв і кримчаків, політичної еміграції українців в країни Заходу. Регіональні етнодемографічні співвідношення також суттєво змінилися через депортації кримських татар (понад 191 тис. осіб) та інших етнічних груп (греків, вірмен, болгар: понад 37 тис. осіб) у 1944 р. з Криму

до Середньої Азії, переселення у 1944–1946 роках близько 482 тис. українців з території, що відійшла до Польщі, на Південь і Схід України і виселення близько 790 тис. поляків та євреїв – громадян довоєнної Польщі – на територію повоєнної Польщі [1, с. 4–14]. згідно з угодою про обмін населенням між УРСР та Польським комітетом національного визволення (першим комуністичним польським урядом). На етнічну структуру населення Заходу України позначилось переселення у 1945–1947 рр. близько 30 тис. чехів з Волині і 20 тис. чехів і словаків із Закарпаття до Чехословаччини, а також повоєнні депортації українського населення західних регіонів у віддалені регіони Росії упродовж 1944–1952 років, обсяги яких за підрахунками М. А. Сивиріна становили близько 200 тис. осіб [15, с. 4–16].

Усі нові етнодемографічні співвідношення у повоєнній УРСР зафіксував перепис 1959 року. Цей перепис проводився вже за часів «хрущовської відлиги», тому, з одного боку, його результати можна вважати достатньо об'єктивними, а з другого в опублікованих офіційних матеріалах перепису було закладено упереджене ставлення до деяких спільнот і груп, насамперед німців та кримських татар. Згідно з переписом 1959 року, етнічна більшість, українці, становили близько 32,16 млн осіб (76,8 % усього населення) (див. табл. 1). Порівняно з 20-ми рр. міжвоєнного періоду, загальна кількість українців зросла на 3,53 млн осіб, а питома вага – на 2,6 % [10]. Найбільшу частку (понад 90 %) представники української нації становили у деяких північних і центральних (Вінницькій, Київській, Полтавській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській) та західних областях (Волинській, Івано-Франківській, Тернопільській, Рівненській). З огляду на історичні особливості заселення території, найменшою питома вага українців була у східних та південних областях (Донецькій, Луганській та Одеській (від 55 до 58 %), а у Кримській області, яка лише у 1954 році увійшла до складу УРСР, українці становили меншість (22,3 %).

Порівняно з попередніми історичними періодами в повоєнні часи суттєві демографічні зміни сталися в середовищі етнічних меншин [9, с. 102–160]. Якщо на початку ХХ ст. найбільшою етнічною групою після українців були євреї (8,9 % усього населення), то у 1959 році найбільшою етнічною меншиною стали росіяни (7,1 млн осіб, 16,9 % від усього населення республіки). У Кримській об-

ласті, внаслідок депортації кримських татар та інших етнічних груп, росіяни ще більше утвердилися як етнічна більшістю (71,4 %), вийшовши на друге місце і у всіх інших областях, крім Закарпатської (тут на другому місці були угорці) та Чернівецької, де серед етнічних меншин переважали румуни. Різке зростання частки росіян (більше, ніж удвічі порівняно з початком ХХ ст.) стало наслідком насамперед їхньої імміграції в УРСР під час індустріалізації та цілеспрямованої політики союзного керівництва. Частково позначились тут і асиміляційні процеси. Водночас, з огляду на трагічні події Другої світової війни та еміграцію, частка євреїв зменшилася більше, ніж у чотири рази, і склала лише 2 %. Так само різко зменшилась у 1959 році, порівняно з початком століття, і частка поляків (з 4,3 % до 0,9 %) та німців (з 2,1 % до 0,1 %) [9]. Окрім росіян та євреїв, жодна з інших етнічних меншин в 1959 році уже не досягала 1 %. У регіональному розрізі на заході УРСР своєю етнічною мозаїчністю виділялися Закарпатська та Чернівецька області, де у прикордонних районах компактно проживали близько 98 тисяч румунів та понад 146 тисяч угорців. А на Півдні УРСР особливою строкатістю виділялась колишня Ізмаїльська область (історична Південна Бессарабія), приєднана у 1954 році до Одеської області, де, окрім українців та росіян, було компактно розселено, здебільшого у сільській місцевості, понад 153 тис. болгар, понад 125 тис. молдаван та близько 22 тис. гагаузів. У повоєнні роки здебільшого двоетнічного характеру набула Донецька та Луганська області (частка українців близько 57 %, росіян – близько 38 %). На півдні Донецької області зберігали самобутність близько 100 тис. маріупольських греків.

Особливості етнодемографічного розвитку УРСР протягом наступних десятиліть відобразили переписи 1970, 1979 та 1989 років, найбільш об'єктивним і детальним з яких був останній, який уже проводився за часів т. зв. «перебудови». Однією з основних етнодемографічних тенденцій, які можна простежити за цими переписами, стала нерівномірність динаміки кількості населення різних етнонаціональних спільнот і груп – як загалом по республіці, так і в розрізі сільського і міського населення та окремих регіонів. Іншою характерною рисою етнодемографічних процесів стало сповільнення темпів зростання кількості населення етнічної більшості, українців та зменшення їхньої питомої ваги. Темпи

зростання кількості українців були помітно нижчими, ніж темпи збільшення усього населення (116,4 % і 122,9 % відповідно). В регіональному сенсі така тенденція була характерна для більшості областей, за винятком міста Києва, західних, а також центрально-західної Хмельницької та південної Кримської областей. Найбільше відставання темпів динаміки чисельності українців від усього населення спостерігалось у східному індустріальному макрорегіоні (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська та Харківська області).

Особливо помітними стали нижчі темпи зростання кількості населення українців порівняно з динамікою чисельності росіян, які на той час уже стали єдиною великою етнічною меншиною. Так, кількість українського населення в УРСР зросла на 16,4 %, а росіян на 60,1 % при середньому прирості населення впродовж 1959–1989 рр. на 22,9 %. При цьому проявилися і регіональні відмінності: найбільше переважання темпів зростання кількості росіян відбулося на Сході, а кількості українців – у місті Києві, Кримській області та меншою мірою – у деяких західних областях. Частка етнічних українців у абсолютному прирості населення складала лише 54,9 %, а отже, населення України майже наполовину зросло завдяки етнонаціональним меншинам, насамперед росіянам. Внаслідок такої нерівномірності етнодемографічного розвитку неухильно зменшувалась і питома вага українців: від 76,8 % у 1959 році до 74,9 – у 1970-ому, 73,6 % у 1979 році і 72,7 % – у 1989-ому. З огляду на посилення виїзду української молоді на т. зв. «всесоюзні новобудови» та посилення асиміляційного тиску найповільнішими темпами зростала кількість етнічних українців, порівняно із збільшенням кількості усього населення протягом 1970–1979 років. Через міграційні втрати молодого населення у той час зменшився і природний приріст українців порівняно із природним приростом усього населення [18, с. 102–107].

Відповідно до вищих темпів зростання кількості росіян, які фактично були політично домінуючою етнічною більшістю усього СРСР, збільшувалась іакож їхня частка: від 16,9 % у 1959 році до 19,4 % у 1970 році, 21,1 % у 1979 році і 22,1 % у 1989 році. Причини такої нерівномірності визначалися міграційними та асиміляційними процесами і не були пов'язані з особливостями відтворення населення: адже, за розрахунками С. Піскунова, коефіцієнт природного приросту росіян не був вищим, ніж українців [14].

Такі висновки підтверджуються і дослідженнями О. Хомри, згідно з якими з 1959 по 1989 роки чисельність росіян в Україні завдяки міграції і асиміляції зросла на 2230,3 тис. осіб, а чисельність українців зменшилась на 1297,8 тис. [17, с. 33]. Про розмах асиміляційних процесів у середовищі українського населення свідчить той факт, що кількість українців з рідною російською мовою упродовж 1959–1989 років зросла у 2,22 рази. А в структурі усього російськомовного населення частка українців з рідною російською мовою зросла з 20,4 % у 1959 році до 27,1 % у 1989 році [16]. Водночас у 1989 році менше 2 % росіян вважали рідною українську мову. Віддзеркаленням етнодемографічних тенденцій є і загальні зміни в структурі населення за рідною мовою: Так, якщо частка населення, яке вважало рідною українську мову, зменшилася з 73,0 % до 64,6 %, то питома вага тих, хто вважав рідною російську, – збільшилася з 24,3 % до 32,9 %. Частка населення, яке вважало рідними інші мови, зменшилася з 2,7 %, до 2,5 %. [3, с. 88–196].

Разом з тим, слід виділити і деякі прогресивні етносоціальні тенденції в структурі українського етносу – зокрема, той факт, що частка українців у міському населенні зросла на 4,3 % (з 61,5 % у 1959 році до 65,8 % у 1989 році), а частка міських жителів в середовищі української нації з 36,6 % у 1959 році до 60,3 % у 1989 році [12]. У прирості усього міського населення протягом 1959–1989 років частка українців склала 71,2 %. На думку М. С. Дністрянського, «зростання урбанізаційного рівня української етнічної нації, яке вело до збалансування її соціально-територіальної структури, подолання тривалої поляризації у відношенні «українське село – неукраїнське місто», загалом мало прогресивний характер і могло призвести до створення нової культурно-ментальної якості українства. Однак, дискримінаційні для української етнічності соціально-культурні умови середовища великих міст не дали змоги реалізувати ці передумови, а міське середовище, особливо південних і східних регіонів, навпаки, стало чинником деукраїнізації» [3, с. 183]. Тому урбанізаційні процеси оптимізували соціально-демографічні і мовно-культурні співвідношення в структурі українців лише західних регіонів. Водночас внаслідок урбанізації на Півдні і Сході русифікація українського населення лише поглибилась: адже зменшився демографічний потенціал українців у сільській місцевості, де у 1959 році 98,6 % українців і 5,1 %

росіян вважали рідною українську мову, водночас лише 53,1 % усього міського населення УРСР вважало рідною українську мову [5, 152–190].

Якщо частка росіян в населенні УРСР протягом 50-х, 80-х років ХХ ст. суттєво зросла, то сумарна питома вага інших етнічних меншин навіть зменшилася (на 1,1 %) і становила 1989 року в сільському населенні лише 5,2 %, а у міському – 5,3 %. Лише у сільській місцевості частка інших етнічних меншин дещо зросла з огляду на зменшення частки українців внаслідок урбанізації. Тому, аргументованими є висновки В. Скляра про те, що «поширене нині в науковій, а особливо в публіцистичній літературі твердження про збільшення «багатонаціональності» населення України неправдиве, бо не відповідає дійсності. Активно зростала чисельність лише однієї меншини – росіян» [16, с. 226]. Тому на 1989 рік питома вага росіян переважала частку другої за кількістю національної меншини (у міському населенні це були євреї) у 20,7 рази, а у сільському (частку молдаван) – у 6,3 рази.

Темпи динаміки людності інших етнонаціональних спільнот і груп також були помітно диференційованими, що пояснюється відмінностями темпів природного приросту, різним значенням міграційного сальдо та рівня асиміляції. Ще одним чинником етнодемографічного розвитку стали урбанізаційні процеси. Найвищими значеннями природного приросту виділялися ті етнічні меншини, характерними рисами яких було: а) переважання населення молодшого віку (мігранти останніх років); б) наявність традицій великої сім'ї (це особливо стосується традиційно мусульманських груп); в) компактність розселення в сільській місцевості; г) невисокий рівень асиміляції. З огляду на це, особливо високими темпами збільшувалась людність представників тих меншин (абстрагуючись від їхньої питомої ваги), середовище яких поповнювали мігранти останніх поколінь (азербайджанці, башкири, вірмени, грузини, казахи, узбеки, чуваші), для яких характерними були традиційно високі значення природного приросту та відносно невеликий рівень асиміляції. Зокрема, протягом 1959–1989 років при середніх темпах росту усього населення на 22,9 % чисельність татар зросла на 41,3 %, вірмен – на 93,6 %, азербайджанців – майже у 7 разів, а грузинів – у 2 рази. Окрім цих груп, а також росіян і білорусів, упродовж другої половини ХХ ст. в УРСР помітно зростала кількість гагаузів, литовців, румунів, та-

тарів. Незначною мірою збільшилась кількість населення: болгар, литовців, латишів. Водночас кількість населення таких груп, як албанці, греки, євреї, караїми, поляки, словаки, чехи, зменшилась. Тут позначились різні чинники, насамперед асиміляційні процеси внаслідок збільшення кількості міжетнічних шлюбів та втрати культурної самобутності через відсутність належної соціально-інформаційної інфраструктури. Так, уже в 1959 році 88,9 % греків, 79,9 % євреїв вважали рідною російську мову, а у 1989 році відсоток євреїв з рідною російською мовою зріс до 90,6 %. У таких етнічних групах, як греки, білоруси, татари, вірмени, литовці, латиші, корейці, башкири, удмурти та деякі ін., також понад 50 % населення вважали рідною російську мову [12]. Але все ж трансформація структури етнонаціональних меншин в УРСР протягом 1959–1989 років найбільшою мірою відбулася через зменшення кількості двох етнічних груп – євреїв (понад 1,7 рази) та поляків (також майже в 1,7 рази), що є результатом не лише об'єктивних чинників (природна асиміляція, еміграція євреїв в Ізраїль), але і дискримінації цих груп в галузі освіти, тотальне звинувачення в політичній неблагонадійності та ін. На цьому наголошує в своєму дослідженні і польський історик та демограф П. Еберхардт [19, с. 3–18]. Питома вага євреїв зменшилася з 2 % у 1959 році до 0,9 % у 1989 році, а поляків з 0,9 % у 1959 році до 0,4 % у 1989 році. Найбільш інтенсивно зменшувалась кількість євреїв протягом 1979–1989 років (на 23,15 %), особливо у часи т. зв. перебудови. Так, лише в одному 1989 році дозвіл на виїзд в Ізраїль одержало 33,2 тис. осіб [4, с. 109]. Чисельність польського населення, яке у 1959 році було найбільше розселене в центральному Правобережжі, зменшилася 1989 року у Вінницькій області майже на 60 %, у Житомирській області – на 33 %, Хмельницькій області – на 37 % (див. табл. 1).

У динаміці кількості населення різних етнонаціональних спільнот і груп протягом 1959–1989 років проявилися і деякі культурні та географічні особливості. Так, процеси зменшення людності були характерними для усіх західних слов'ян (поляків, словаків, чехів), етнічних меншин, значно віддалених від своїх історичних батьківщин (албанці, греки). Разом з тим, деякі етнічні групи, компактно розселені в південно-західній прикордонній смузі (гагаузи, молдавани, румуни), помітно збільшили кількість свого населення, що пояснюється культурними традиціями у пла-

нуванні сім'ї та порівняно низьким ступенем асиміляції через низьку частку екзогенних шлюбів. Так, у Чернівецькій області темпи росту румунів становили 26,6 % при зростанні всього населення на 21,5 %. Водночас кількість населення етнічних болгар та угорців хоч і зростала (на 6,3 % і 9,3 %), але значно повільніше, ніж у середньому по УРСР. Міграційний приріст забезпечив збільшення як загальної кількості (на 51,3 %), так і питомої ваги білорусів, особливо у міському населенні, які у 1989 році зайняли третє місце (після росіян та євреїв) серед етнічних меншин. Темпи росту кількості білоруського населення були значно вищими за відповідний показник українців та населення загалом у більшості областей (окрім деяких західних), вкотре стверджуючи роль міграційного чинника в етнодемографічних змінах.

Розвиток етнодемографічних процесів протягом другої половини ХХ ст., як і в наступний період, засвідчив і про зменшення перспектив відтворення населення дуже малих народів, що стало загальносвітовою тенденцією, з огляду на наростання міжкультурних обмінів, інформаційного тиску великих мов та домінуючих культур. В УРСР це проявилось на прикладі караїмів, кількість населення яких зменшилася з 3,3 тис. осіб у 1959 до 1,4 тис. осіб у 1989 році, критично звужуючи демографічну базу цього народу для подальшого відтворення.

В структурі приналежності населення до різних мовних сімей і груп упродовж 1959–1989 років суттєвих змін не відбулося. Незначною мірою зросла питома вага населення східнослов'янської мовної групи (з 94,4 % до 95,7 %), представництво західнослов'янських народів (поляків, чехів, словаків) дещо звузилося (з 0,7 % у 1959 році до 0,5 % у 1989 році), а південнослов'янських (болгари) – залишилася незмінною (0,5 %). Так само мало змінилися співвідношення представників тюркомовних народів (з 0,3 % у 1959 році до 0,5 % у 1989 році), а також романомовних народів (з 0,8 % у 1959 році до 0,9 % у 1989 році). Отже, у культурно-цивілізаційному аспекті на загальнореспубліканському рівні та рівні більшості регіонів зміни були незначними. І лише культурне обличчя Криму, де майже не лишилося тюркомовного населення і традиційної мусульманської культури, зазнало суттєвих змін.

Як уже зазначалося, багато аспектів етнодемографічного розвитку УРСР визначалися державною етнополітикою тодішнього СРСР в культурних відносинах, загальним напрямом якої, за сло-

вами Л. Нагорної, «стало нівелювання національних чинників, ігнорування національних інтересів і потреб, русифікація в культурній та інформаційній царинах» [8, с. 162]. Привілейоване становище російської мови в культурно-освітній сфері, особливо в міському середовищі, збільшення кількості міжетнічних шлюбів, штучне підштовхування української молоді до виїзду за межі УРСР призводило до втрати українцями та іншими групами основних етнокультурних ознак та їхньої поступової ідентифікації як росіян. На такі негативні тенденції вказав ще один з провідних українських шестидесятників І. Дзюба у своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація» (1965): «...Єдність і суверенність території потроху і чим далі більше втрачається через масове переселення («оргнабори» і т. п.) української людності на Сибір, Північ та ін., де вона нараховується мільйонами, але швидко де-націоналізується; через масове і не завжди економічно виправдане й економічними мотивами зумовлене організоване переселення в Україну росіян...», а тому «протягом останніх десятиліть українська нація, по суті, позбавлена нормального природного приросту, який властивий сучасним націям... Українська мова відтіснена на другий план і в містах України, по суті, не побутує» [2]. Результатом такої політики стало те, що впродовж 1970 – 1979 років темпи зростання кількості українців в СРСР поза межами УРСР були навіть вищими, ніж у самій УРСР [3, с. 180].

В особливо дискримінаційних етнополітичних умовах протягом усього радянського періоду другої половини ХХ ст. перебували кримські татари. Офіційна статистика фактично навіть не фіксувала наявності цієї спільноти, а офіційна наука здебільшого не визнавала кримськотатарської етнічності, об'єднуючи кримських татар з поволзькими, незважаючи на суттєві антропокультурні відмінності цих двох окремих етносів. І лише перепис 1989 року зафіксував наявність в УРСР 46,8 тис. кримських татар, з числа яких 38,4 тис. уже проживали у Кримській області [12].

Разом з тим, окремі підходи у радянській етнополітиці другої половини ХХ ст., попри усі негативи русифікації, опосередковано мали і позитивні наслідки для етнокультурного і навіть етнодемографічного розвитку деяких етнічних груп. Це стосується домінування в радянській етнології об'єктивного трактування етнонаціональних спільнот (цього не було у більшості західних держав), їхньої паспортної ідентифікації, що частково сприяло

зростанню самосвідомості їхніх представників. Визнання об'єктивної наявності етнічних спільнот, у тому числі й невеликих, так чи інакше порушувало питання щодо забезпечення їхніх хоча б мінімальних культурно-освітніх потреб, зокрема, формування писемності. В цьому контексті для розвитку гагаузького народу позитивне значення мало те, що, після втрати давньої писемності, у 1957 році на основі російської графіки був складений новий гагаузький алфавіт і заснована нова писемність [4, с. 73]. Але такі моменти мали поодинокий характер. До того ж вже з 70-х років ХХ ст. в етнополітиці СРСР почали впроваджуватись елементи т. зв. «національного конструювання», що відобразилося в асиміляторському проєкті «єдиного радянського народу», а у етнодемографічному аспекті зумовлювало збільшення кількості населення, яке ідентифікувало себе як росіяни. За словами Дж. Мейса, «першорядність російства під досить привабливим гаслом пролетарського інтернаціоналізму створювала етнополітичну ситуацію, де російське завжди сприймалося вищим, прогресивнішим» [7, с. 31].

Тенденції нерівномірності етнодемографічного розвитку УРСР у другій половині ХХ ст. ще більш випукло проявилися у регіональному вимірі, що було пов'язано із збереженням в республіці суттєвих регіональних відмінностей з огляду на історію заселення території, етнічну й політичну історію, рівень індустріалізації та урбанізації. В цьому контексті своєю специфікою не могли не вирізнитися два макрорегіони – західний (Волинська, Рівненська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Чернівецька області) та центрально-північний (Київ і Київська область, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Чернігівська, Черкаська області), які протягом тривалого історичного часу становили основу української етнічної території. Соціально-економічна історія, насамперед в контексті індустріального розвитку та відповідно найвищого рівня урбанізації, визначили свої особливості регіонів Сходу (Дніпропетровська, Запорізька, Донецька, Луганська, Харківська області). Історія заселення та входження до складу УРСР зумовили особливі риси українського Півдня (Одеська, Миколаївська, Херсонська і Кримська області).

У змінах етнонаціональної структури населення УРСР протягом 1959–1989 років в розрізі цих макрорегіонів помітною є насамперед різні тенденції щодо динаміки частки українців, зумовлені

міграційними, урбанізаційними та асиміляційними процесами. Так, у більшості західних областей, за винятком Рівненської, питома вага українців дещо зросла. Збільшилася частка українського населення і в трьох інших областях: центральньо-західній Хмельницькій, північній Житомирській (тут позначилась еміграція євреїв, асиміляції поляків і чехів) та Кримській, де своє значення мало включення цього регіону до складу УРСР у 1954 році і природна та заохочувальна міграція в Крим населення із сусідніх українських областей, враховуючи працересурсні потреби області з огляду на депортації корінного населення у 1944 році.

У центральньо-північному макрорегіоні важливий вплив на усі соціальні та етнодемографічні процеси мала столиця. Зокрема, позитивне значення задля оптимізації соціальної структури української нації, подолання контрастності етнічного складу населення великого міста та прилеглої округи мало суттєве зростання питомої ваги українців у Києві, що стало наслідком 1) урбанізації прилеглих територій та 2) зменшення частки євреїв внаслідок еміграції та зміни їхньої етнічної приналежності через несприятливі етнополітичні передумови. Зростання у Києві частки українців (на 12,3 %), а також концентрація тут української інтелігенції зумовили і зростання у столиці протягом 1959–1989 років частки населення з рідною українською мовою (на 13,9 %). В процесі динамічного соціально-економічного розвитку збільшення населення столиці (на 132,9 %) значною мірою відбувалося за рахунок зменшення населення прилеглих областей – Вінницької, Житомирської, Сумської, Хмельницької та Чернігівської (від 5 до 10 %), де уже з кінця 70-х років почалися депопуляційні процеси. Порівняно з більшістю південних та східних областей, розрив у темпах зростання кількості українців та росіян в центральньо-північних областях був значно меншим. Іншою характерною особливістю цього макрорегіону стало помітне зменшення кількості та питомої ваги поляків, які у сільській місцевості асимілювались в україномовне середовище, а у великих містах – у російськомовне.

На Заході УРСР загальне зростання кількості українців поєднувалось із ще вищими темпами зростання чисельності росіян, однак їхня частка тут у 1989 році так і не перевищила 4 %, залишаючись мінімальною у сільському населенні. Однак, у міському населенні росіяни в соціальному аспекті відігравали

провідну роль. За словами М. А. Сивиріна, «виділялися цілі сфери зайнятості, як, наприклад, силові структури, суд, праця у яких була прерогативою передусім росіян. Росіяни і російськомовне населення влилися, головним чином, у промисловість, транспорт, культуру, торгівлю, але особливо управління – найбільш привілейовану групу радянського суспільства» [15, с. 14]. В етнодемографічному аспекті дві найбільш етнічнотозаїчні західні області – Закарпатська та Чернівецька – більше вирівнялися за етнічним складом населення з іншими західноукраїнськими регіонами. Компактно розселені тут основні етнічні меншини (молдаване, румуни, угорці) зберегли самотність та стабільні темпи росту (більші у молдаван та румунів через традиційно вищі показники народжуваності). Водночас відносно нечисельні західнослов'янські етнічні групи (поляки, словаки, чехи) асимілювалися переважно в українське середовище.

Характерною рисою східного макрорегіону стало подальше відставання темпів зростання демографічного потенціалу українців порівняно з росіянами, зумовивши і зменшення питомої ваги українців на 5–7 % та зростання частки росіян на 6–8 %. Згідно з дослідженням В. М. Скляра, у східному макрорегіоні сталося й найсуттєвіше зменшення частки населення з рідною українською мовою [16], що свідчить про важливу демографічну роль не лише імміграції, але й асиміляції. Іншими тенденціями етнодемографічного розвитку східних областей стали зменшення питомої ваги етнічних меншин з давніми традиціями розселення (євреїв, поляків, греків, німців) та зростання демографічного потенціалу нових імміграційних груп (азербайджанців, вірмен, білорусів, грузин та деяких ін.), що загалом зумовило скорочення сумарної демографічної ваги усіх меншин, окрім росіян.

Подібно до східних областей змінювалися етнодемографічні параметри українців, росіян та білорусів у двох південних регіонах – Миколаївській та Херсонській областях. Не знизили тут свою демографічну вагу і молдаване (на рівні 0,5–1,3 %) та болгар (на рівні 0,2–0,5 %). Суперечливі і різноспрямовані етнодемографічні процеси відбувалися в Одеській області, де у сільській місцевості відносна частка українців різко зменшилась через вищі темпи урбанізації порівняно з етнічними меншинами (молдаванами, болгарами, гагаузами) та дещо менший природний приріст, а у міському населенні – суттєво зросла через вели-

кий приплив із сіл, а також частково внаслідок еміграції євреїв. Високими темпами зростала кількість росіян (на 63,35) та білорусів (на 112,0 %). Позитивною, хоча і дещо меншою середніх в області значень, була і динаміка кількості болгар та молдаван, а їхня питома вага у структурі усього населення зменшилася незначною мірою. На середньому в області рівні зростала людність гагаузів, що дало їм змогу зберегти на тому ж рівні (1,1 %) свою частку. Внаслідок таких тенденцій південно-західна частина Одеської області (історична Південна Бессарабія) на 1989 рік залишилася найбільш поліетнічним мікрорегіоном УРСР.

Особливу, відмінну від решти регіонів етнодемографічну ситуацію зберегла Кримська область – насамперед щодо кількісного переважання росіян. Але з огляду на включення цього регіону до складу УРСР, навіть за відсутності сприятливої для української людності культурно-освітньої політики, кількість українців тут зростала навіть вищими темпами, ніж росіян. Відповідно збільшилася й їхня частка – від 22,3 % до 24,3 %. Питома вага росіян зменшилася з 71,4 % до 58,3 %. До початку перебудовних процесів мінімальною на півострові була присутність кримських татар та інших етнічних груп. Тому регіон здебільшого мав двоетнічний, російсько-український, характер.

Отже, відмінності етнодемогеографічних процесів упродовж 1959–1989 років суттєво змінили і пропорції в етнонаціональній структурі УРСР, і міжрегіональні співвідношення в етнічному складі населення, насамперед в аспекті поглиблення регіональної етнодемографічної диференціації, яка стала більш опукло помітною, і в темпах відтворення різних спільнот та груп, і у їхній питомій вазі, і в структурі населення за рідною мовою. На думку М. С. Дністрянського: «Нерівномірність динаміки кількості та питомої ваги різних етнонаціональних спільнот і груп в межах сучасної України, неорганічний характер багатьох етнодемографічних процесів вели до поглиблення міжрегіональної і внутрішньорегіональної поляризації в межах ареалу розселення і життєдіяльності української нації, гальмуючи процеси її модернізації. В межах українського етнодемографічного ядра, з огляду на вищий ступінь цілісності культурного середовища, демографічні втрати українців були не так помітні, як на пізніше заселених територіях» [3, с. 206]. Тому області Півдня України, які у 20–30-ті роки ХХ ст. частково наблизилися за співвідношенням

українців, росіян та інших етнічних меншин до центральних регіонів, протягом радянського періоду другої половини ХХ ст. знову від них віддалилися. Внаслідок цього поглибилися контрасти як між південними, центральними, західними та східними областями, так і на міжрегіональному рівні між російськомовним середовищем великих міст – насамперед на сході й півдні, та сільською місцевістю, де українська мова, хоча здебільшого у децю маргіналізованому вигляді, ще побутувала у селянському середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Адамовський В. І. Депортації населення України в першій половині ХХ ст.: причини, наслідки, шляхи повернення на батьківщину. Автореф. дис. канд. іст. наук. – Харків, 2004. – 17 с.
2. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. – 1990. – № 5. – С. 93–130.
3. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. – Львів: Літопис; Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 490 с.
4. Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – К.: Наукова думка, 2004. – 342 с.
5. Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М.: Госиздат, 1963. – 210 с.
6. Итоги всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. IV. Национальный состав населения СССР. – М.: Статистика, 1973. – С. 152–190.
7. Мейс Джеймс. Геополітичні імплікації етнополітики // Політична думка –1995. – № 5. – С. 31–36.
8. Нагорна Л. Радянська національна політика // Політологічні читання, – 1995. – № 1. – С. 160–171.
9. Наулко В. Етнічний склад населення Української РСР. Статистично-картографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1965. – 188 с.
10. Наулко В. Динаміка етнічного складу населення України протягом ХХ ст. // Укр. геогр. журн. – 1997. – № 2. – С. 17–22.
11. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К.: Державний комітет статистики, 2003. – 376 с.

12. Национальный состав населения СССР по данным всесоюзной переписи 1989 г. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 160 с.
13. Національні меншини України: історія та сучасність: Наук.-довід. вид. // Р. Марценюк, І. Винниченко. – К.: МАУП, 2006. – 256 с.
14. Піскунов С. Етнічна диференціація народжуваності і плідності в Україні в 1959-1989 роках // Демографічні дослідження. Вип. 19. – К., 1997. – С. 95–118.
15. Сивирин М. А. Депортації та переміщення населення західних земель України 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. Автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2005. – 19 с.
16. Скляр В. Етнічний склад населення України 1959 – 1989 рр.: етномовні наслідки російщення. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. – 392 с.
17. Хомра О. Міграція на Україні: етнодемографічний аспект // Вісник АН України. – 1992. – № 2. – С. 33–37.
18. Численность и состав населения СССР. По данным всесоюзной переписи 1979 года. М.: Финансы и статистика, 1984. – 184 с.
19. Eberhardt P. Przemiany narodowosciowe na Ukraine XX wieku. – Warszawa, 1994. – 313 s.

Ярмоленко М.І. Региональные особенности этнодемографического развития УССР во второй половины ХХ ст.

В статье показаны особенности этнодемографического процессов в отдельных регионах Украины с 1944 до 1989 года, влияние миграционных факторов на демографические изменения и ассимиляцию населения.

Ключевые слова: этнодемографические процессы, Украина, население, миграция, ассимиляция.

Yarmolenko M.I. Regional features of ethnic demographic development of Ukrainian Soviet Socialist Republic during the second half of XX of century.

The article features the peculiarities of course of ethnic demographic processes in the certain regions of Ukraine at the period from 1944 to 1989, influence of migratory factors on demographic changes and assimilation of population.

Key words: Ethnic demographic processes, Ukraine, population, migration, assimilation.